ISSN 2349-5928
Vol.2 No.2
July 2015-Dec. 2015

HUMANITIES & SOCIAL SCIENCE REVIEW

An International Peer Reviewed Refereed Journal

Editor -in –Chief
Dr. Vinay Kumar Pandey

VYAS PRAKASHAN
V A R A N A S I

वेदेषु पर्यावरणचिन्तम्

जानकीशरणः दासः †

परितः आवृणोति इति पर्यावरणम् अथवा परितः आव्रियते येन इति पर्यावरणम्। अर्थात् येन जीवाः परोक्षापरोक्षरूपेण वा आव्रियन्ते तदेव पर्यावरणम्। अर्थात् येन जीवाः परोक्षापरोक्षरूपेण वा आव्रियन्ते तदेव पर्यावरणम्।"परितो यदावरणं तत्पर्यावरणम्" इतिरूपेण निष्पन्नेन पर्यावरणपदेन सर्वप्राणिनः परितो वृक्षवनस्पतिभूमिजलतेजवाय्वाकाशमहाभूतानां, मनुष्यपशुपक्ष्यादिविविध जीवानाञ्च समग्राऽवस्थितिः गह्यते, एवञ्च पर्यावरणपदेन भौमाप्याग्नेयवायवीयनाभसप्रभृतिभैतिकतत्त्वानां, सामाजिकवैयक्तिकधार्मिकाध्यात्मिकचारित्रिका–दिसम्रैषाम् आवरणानां समावेशो भवति। किन्तु साम्प्रतं आधुनिकवैज्ञानिकैः पर्यावरणपदेन केवलं भौमाप्यवायवीयपर्यापवरणमेव गृह्यते। न तत्र आध्यात्मिकपर्यावरणस्य मानसिकपर्यावरणस्य च अवकाशो विद्यते। किंच मानवचरित्रस्य, आचारव्यवहारस्य वा महत्त्वमपि नानुभूयते। पर्यावरणस्य चिन्तनं मूलतः संस्कृतेः चिन्तनमस्ति। भौगालिक–तात्त्विकप्रदूषणात् प्राक् मनसि प्रदूषणं जायते यस्य च प्रतिफलनं भौगोलिक–तात्त्विकप्रदूषणरूपेण दृश्यते। यदा मानवमनः असिद्वचारैः कलुषितभावनाभिश्च दूषितं भवति तदा सः इतरान् सर्वान् चेतनाचेतनवनवृक्षजीवान् पीडयति। तदा सः स्वकीयव्यष्टिगतदुर्भावनया समग्रां समष्टिं दूषयति। अतः प्रदूषितमानवमनः एवं प्रकृति–समाज–संस्कृतिविषये स्कटकारकं भवित।

वेदेषु व्यष्टिगतं समष्टिगतं उभयविधं पर्यावरणं समग्ररूपेण वर्णितमस्ति। वेदेषु सर्वप्रकारकपर्यावरणसंरक्षणाय, प्रदूषणनिवारणाय पर्यावरणरक्षणाय चोपाया वर्णितास्सन्ति। वेदेषु न केवलं पर्यावरणस्य समग्रचिन्तनं प्राप्यते प्रत्युत पर्यावरणसंरक्षणं तन्महत्त्वञ्चापि विशदीकृतमस्ति। ऋग्वेदे प्रकृतिचित्रणेन सह मानवेभ्यः प्राकृतिकं जीवनं सुखशान्त्याधारत्वेन प्रतिपादितम्। अतः वेदेषु कर्तव्याकर्तव्यनिर्देशेन सह वृक्षलतावनस्पत्यौषधीनामपि ससम्मानमुल्लेखः प्राप्यते। वैदिकऋषिभिः पर्यावरणदृष्ट्या अमीषां महत्त्वं विज्ञाय श्रद्धापूर्वकं वर्णनं कृतम्। यजुर्वेदस्य नैकेष्वध्यायेषु न केवलं हरितभरितवृक्षेभ्यः नमकारस्य उल्लेखः प्राप्यते अपि तु तेषां संरक्षकेभ्यः संवर्धकेभ्यश्च विशेषेणादरसत्कारं प्रदर्श्य भूयोभूयः नमस्काराः वर्णिताः। तद्यथा–

> **नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः।**[1]
> **वनानां पतये नमः।**[2]
> **अरण्यानां पतये नमः।**[3]

---

† सहायकाचार्यः – दर्शनम्, श्रीसोमनाथ संस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्

> **ओषधीनां पतये नमः।**[4]
> **नमो वन्याय च।**[5]

यजुर्वेदस्य षोडशे अध्याये वृक्षवनौषधिवनस्पत्यरण्यपालवनपालादिनामभिः समस्तवानस्पतिकजगति पूर्णादरभावः तद्रक्षणप्रवृत्तेश्च उल्लेखः वानस्पतिकपर्यावरणसम्बन्धे सर्वोत्कृष्टादर्शरूपेण वर्णितः। यजुर्वेदस्य षट्त्रिंशेऽध्याये सर्वत्र शान्त्यर्थं प्रार्थनायामपि वनवृक्षवनस्पत्यौषधादिसर्वमपि सर्वेषां कृते मधुमयं हितकरं शान्तिप्रदञ्च भवेदिति प्रार्थना कृता– **"द्यौ शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिविश्वेदेवाः शान्ति ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि।"**[6]

अस्मिन् शान्तिमन्त्रे त्रिलोकस्थजलौषधिभिः वनस्पतिभिश्च प्राणिमात्रस्य सुखशान्तिकामना कृताऽस्ति। वृक्षवनस्पत्यादिहीनं स्थानम् अशान्तिप्रदम् कष्टप्रदञ्च च भवति, एतद्विपरीतं वृक्षवनस्पत्यादियुतं स्थानं सर्वत्र शान्तिप्रदं मङ्गलप्रदं रमणीयञ्च भवति। अतो वेदे वनस्पतिः शान्तिप्रदः रोगनाशकश्च इत्युद्घोषितः–

> **"वनस्पतिं शमितारम्"**[7]
> **"वनस्पतिः शमिता"**[8] **इति।**
> **"अस्थाद्द्यौरस्थात् पृथिव्यस्थाद् विश्वमिदं जगत्।**
> **अस्थुर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नास्तिष्ठाद् रोगो अयं तव।।"**[9]

इति मन्त्रे वृक्षस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। मन्त्रे उक्तं यत् यदि वृक्षाः सर्वत्र भुव्यारोपिता व्याप्ताः स्युस्तदा द्यौ पृथिवी सम्पूर्णमेव जगद् वा सुरक्षित सुखसमृद्ध च स्याद् रोगश्च निवर्तेत। अत्रेदं ध्यातव्यं यद्वेदेषु वृक्ष–वनस्पति–वीरुध–औषधादिपदानि पर्यायत्वेन प्रतिपादितानि सन्ति।

(1) भौमं पर्यावरणम् :

अस्यान्तर्गतं पृथिव्यां विद्यमानानां, भूमिजानां, भूविकारसकलपदार्थानाञ्च समावेशः कर्तुं शक्यते। भौमपर्यावरणशुद्धिद्वारा कृषिकर्मणि उपयोगिगोमयतरुपल्लवादीनामुर्वरकाणि, खाद्यान्नानि रक्षितानि, संवर्धितानि, पोषितानि च भवन्ति अत एव अथर्ववेदे पशुपक्षिमांसाहारस्य सर्वथैव वर्जनं कृतम्। वेदेषु मन्त्रद्रष्टृ ऋषिभिः पशवः पक्षिणश्च मातृपितृवत्पालकाः पोषकाश्च उक्ताः अपस्तेषां हिंसा प्रतिषिद्धा–

> **व्रीहिमत्तं यवमत्तमथो माषमथो तिलम्।**
> **एषा वां भागो निहितो रत्नधेयाय दन्तौ मा हिंसिष्टं पितरं मातरं च।।"**[10]

इति मन्त्रे आहाररूपेण शाकाहार एव विहितः। मांसाहारः अपवित्र इति मत्वा मांसाण्डमत्स्यादीनां भक्षणं सर्वथा निषिद्धम्। साम्प्रतं यन्मांसादिपदार्थानां भक्षणं समाजे बहुत

प्रचलितं जातं तत्सर्वं मानवस्वास्थ्यारोग्यप्रतिकूलम्, असदाचारप्रोत्साहकञ्चास्ति। अपि च पर्यावरणविरुद्धं, पर्यावरणप्रदूषणकारकं, रोगोत्पत्तिकारकञ्चास्ति। अतः पर्यावरणशुद्धतायै आहारस्य शुद्धिरपि आवश्यकी वर्तते।

छान्दोग्योपनिषदि उक्तं यत् **"आहार शुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः"**[11] इति। अत्र "आहार" इति पदं "आह्रियते इत्याहारः" इति व्युत्पत्या शब्दादिविषयाणामपि उपलक्षणम् अतः सात्विकाऽऽहारेण अस्माकं मनः पूतं भवति। येन मनसा वयं कस्यापि किमपि अनिष्टं न चिन्तयाम। आहारस्य यदा शुद्धिः भवति तदा अन्तःकरणस्य नैर्मल्यं भवति। एवं निर्मलेऽन्तःकरणे ध्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिः भवति। तस्यां च लब्धायां सर्वेषाम् अविद्याकृतानर्थपाशरूपाणां हृदयाश्रयाणां ग्रन्थीनां प्रमोक्षणं भवतीति। एवं यदेतत् उत्तरोत्तराऽवस्था वर्तते तस्याः मूलं वर्तते–आहारशुद्धिः। अतः आहरशुद्धिरपि पर्यावरणसंरक्षणे आवश्यकी वर्तते।

वैदिकवाङ्मये वनस्पत्योषधिवृक्षादीनामारोपणं संरक्षणं संवर्धनं च करणीयमिति विषये ऋषिभिः भृशमुक्तम्। यथा ऋग्वेदे **"वनस्पतिं वन आस्थापयध्वम्"**[12] इत्यनेन मन्त्रेण उक्तं यत् वनेषु वृक्षादीनामरोपणेन वृक्षाः वनस्पतयश्च संवर्धनीयाः पोष्याश्च भवन्ति। अथर्ववेदेऽपि उक्तं यत् ईश्वरेण जलपवनौषधयः इह जगति प्राणिमात्रस्य श्रेयसे सुखशान्तिसमृद्धये च परमेश्वरेणोत्पादिताः– **"आपो वाता औषधयस्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि"**[13]।

वस्तुतः मनुष्याणां बहूनि प्रयोजनानि उद्देश्यानि च वनवृक्षैः निष्पाद्यन्ते अतस्तेषां संरक्षणाय वर्धनाय च सदा मानवं वेदाः उपदिशन्ति। ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य ओषधिसूक्तं अरण्यानीसूक्तं च नानौषधिवनानां गुणोपयोगितावर्णनैश्च परिपूर्णमस्ति। एवमेव आयुर्वेदस्य मूलाधारभूतेऽथर्ववेदे विविधवनस्पत्योषधीनाम् उपयोगेन राजयक्ष्मप्रभृत्यसाध्यरोगाणां निवृत्तिशमनोपायाः प्रतिपादिताः सन्ति। तत्र नैकेषु सूक्तेषु स्वास्थ्यारोग्यवर्णनस्य समुल्लेखः प्राप्यते। अतः पृथ्व्यामुत्पादिता इमा ओषधयः जीवनदायिन्यः बलप्रदायिन्यः रोगनाशिन्यः, आयुर्वर्धिन्यश्च सन्ति। एतासामिदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् एतासां खनितारः प्रयोक्तारश्च उभावपि रोगमुक्ता जायन्ते।[14]

वृक्षेभ्यः यत् प्राणवायुः (ऑक्सीजन) निर्गच्छति तदस्माकं शरीरे प्रविश्य अस्मान् प्राणवान्, बलवान्, आरोग्यवांश्च करोति। यद् दूषितवायुः (कार्बन–डाई–ऑक्साइड) भवति तं वृक्षाः गृह्णन्तीति तथ्यमिदम् आधुनिकवैज्ञानिकैरपि यथायथं स्वीक्रियते। किन्तु वैज्ञानिकतथ्यमिदम् अस्मत्पूर्वजैः सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं वृक्षवनस्पत्यादीनां महत्त्वस्वीकारेण आम्नाये उक्तं वर्तते। वायुः वृक्षवनस्पतीनां सम्पर्केण वातावरणं प्राणवत् मधुमयं करोति। अतः एकस्मिन् मन्त्रे वायुः विश्वभेषजरूपेण (World Physician) सङ्कीर्तितः।

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः।
त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे।।[15]

वैदिककाले ऋषिभिः इदं ज्ञातं यत् शुद्धः वायुः (भेषजात्) इत्यस्य कृते शान्तिदायकः पुष्टिकारकः आयुदायकश्च भवति।[16] एतस्य जीवनदायकस्य वायोः [illegible] हेतोः वेदेषु महत्त्वं ऋषिभिः मुक्तकण्ठैः उद्घोषितम्।

एवंरूपेण वेदेषु पर्यावरणसंरक्षणं धर्माङ्गत्वेन स्वीकृतम्। अर्थात् पर्यावरणसम्बद्धेषु सर्वेषु पदार्थेषु वनेषु वनस्पतिषु च केवलं [illegible] सुनिश्चितं आधारं प्रदत्तं अपि तु धर्मभावनया [illegible] सौहार्दभावेन प्रेम्णा [illegible] भवन्ति तथैव प्राकृतिका नानापदार्थाः [illegible] सौहार्दभावेन प्रेम्णा [illegible] भवन्ति तथैव प्राकृतिका नानापदार्थाः [illegible] सुरक्षिताः पोषिताश्च स्युः इति प्रार्थना वेदेषु ऋषिभिः कृताऽस्ति। अत्र आकाशादिभूतानि द्यावादिलोकाः वेदेषु पितृत्वेन, मातृत्वेन, भ्रातृत्वेन, भगिनीत्वेन कल्पिताः सन्ति।[17] पृथिवीं मातृरूपां कल्पयित्वा स्तुतिपूर्वकं तद्विषये उक्तम्–

उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव सूपवञ्चना।
माता पुत्रं यथा सिचाऽभ्येनं भूम ऊर्णुहि।।[18]

सकलमानवप्राणिनां जीवनाधारः एषा धरित्री मातेव, तस्याः [illegible] एव स्वकीयजीवनं निर्वहन्ति। कल्याणकारिसूर्यरश्मिभिरेव भूमण्डलं [illegible]। अश्वगवादिपशवः प्राणिषु उपयोगित्वेन [illegible] सूर्यरश्मिभिरेव [illegible]। ओषधिफलपुष्पपत्रादीन्यपि एभिरेव पोष्यन्ते। एभिरेव नभसि सूर्यः दीप्यते। [illegible] कर्मसु सूर्यरश्मयः एव प्रभावशालितया परमोपयोगिनः सिद्ध्यन्ति–

ब्रह्म गामश्वं जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीं पर्वतान् अपः।
सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि।।[19]

सदानीराः नद्यः भूतले निरन्तरं सिञ्चन्त्यः प्राणिमात्रस्य कृते [illegible] अतस्ताः अस्माभिर्वन्दनीयाः। पतितपावनी गङ्गा–यमुना–सरस्वत्यादि नद्यः एव स्तुताः सन्ति ऋग्वेदे[20]–

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया।।

एवमेव ऋग्वेदे वृक्षाः वनस्पतयोऽपि बहुधा स्तुताः। [illegible] पर्यावरणस्याभिन्नान्यङ्गानि सन्ति। वर्तमानयुगे यथा [illegible] तद्रक्षणाय वैदिकचिन्तनोऽयमत्यन्तं महत्त्वपूर्णोऽस्ति। वैदिकाः ऋषयः [illegible] पर्यावरणप्रदूषणस्य सम्भावनां प्राकल्पयन्, वनरक्षार्थं च सदैव जागरूकाः [illegible] आसन्।

(2) आप्यं पर्यावरणम् :

पर्यावरणम् द्वितीयं प्रकारमस्ति–आप्यं पर्यावरणम्। सर्वविधवृक्षवनस्पत्यादिभ्यः मनुष्यपशुपक्ष्यादिप्राणिभ्यः भूमौ विविधसरित्रेतोभ्यः प्रादुर्भवज्जलं, यथासमयं नाभसं वृष्टिजन्यं जलं नितान्तमावश्यकं परमोपकारकं चास्ति। अतः संस्कृतवाङ्मये जलस्य पर्यायवाचकं पदमस्ति–"जीवनम्"। वस्तुतः जलमेव जीवनमस्तिः।[21] जलसंरक्षणशोधनादिविषये वेदेषु बहुक्तमस्ति। एमस्मिन् यजुर्वेदीयमन्त्रे जलप्रदानाय महर्षिभिः परमात्मनः धन्यवादगुणानुवादपूर्वकं प्रार्थना कृता–

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे धाः।
पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम्।।[22]

जलविषये तथ्यद्वयमिदं ज्ञातव्यं यत् प्रचुरमात्रायां जलमस्मभ्यं सुलभं स्यात् येन वयं स्वकीयभोजनपानादिकर्माणि तथा कृष्यादिकर्माणि कर्तुं शक्नुमः। अपरं तज्जलं शुद्धं, स्वच्छं, निर्मलं च स्यात्, नाऽशुद्धं मलिनं वा। निर्मलं शुद्धञ्च जलं जलीयपर्यावरणसंरक्षणेनैव प्राप्तुं शक्यते। अस्मिन् विषये वेदेतु प्रोक्तम्–

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः।
पवित्रेण पृथिवी मोत्पुनामि।।[23]
शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये।
शं योरभिस्रवन्तु नः।।[24]
आप इद्वाठ भेषजीरापो अमीवचातनीः।
आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम्।।[25]

एषु मन्त्रेषु मातरं भूमिं सम्बोध्य ऋषयः कथयन्ति यत् शुद्धा आपः अस्मभ्यं जलस्रोतोभ्यः प्राप्येरन्, निश्चितरूपेणौषधितुल्यं लाभप्रदाः सन्ति रोगाणुकृमिविनाशिन्य सन्ति, इमास्तु सर्वेभ्यः भेषजरूपिण्यः सन्ति।

(3) वायवीयं पर्यावरणम् :

पर्यावरणप्रदुषणस्य इदमपि कारणं वर्तते यदद्य सर्वोऽपि मानवः पर्यावरणसंरक्षणापेक्षया पर्यावरणप्रदूषणाय तत्परो दृश्यते। विभिन्नैः उद्योगैः कार्यशालास्थानैः सातत्येन उत्सर्जनं भवति। तैलधूमपूरितानि असंख्यवाहनानि जले स्थले नभसि च विचरन्ति। अनेकयान्त्रिककार्याशालोद्योगशालाभ्यो निर्भम्यमानं विषाकं धूम्रं वायुमण्डलं प्रदूषयति, पशुवधशालाभिः निर्गतो दूषितवायुः वायवीयं पर्यावरण प्रदूषयति। अतः अदि पर्यावरणस्य संरक्षणं करणीय चेत् प्रत्येकमपि मानवस्य कृते इदमावश्यकमस्ति यत् सः प्रतिदिन यावत् प्रदूषण करोति, तावदेव तत्प्रदूषणनिवारणाय प्रयत्नमपि कुर्यात्। केवलं वृक्षारोणेन तेषां संवर्धनमात्रेणैव वायुप्रदूषणेभ्यः मुर्फिर्न प्राप्तुं शक्या। तर्हि इदं पुनीतं कार्य कर्तुं शक्यते इति

विषये अस्माकं शुद्धतायै यज्ञोऽपरिहार्यतया परमोपकारकः। ऋषिभिः गृहस्थानां कृते पञ्चयज्ञानां सम्पादनमनिवार्यरूपेण निर्दिष्टम्। **"यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म[26]"**, **"यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म[27]"** इत्यादिवेदमन्त्रानुसारेण कस्याप्यत्तमोत्तमशुभकर्मणो नाम यज्ञः अस्ति। अयं यज्ञः वायुवृष्टिशोधनस्य तथा च यथेष्टप्रचुरान्नौषध्युत्पादकवृष्टेश्व हेतुरस्ति। यजुर्वेदे तु आद्योपान्तं यज्ञस्यैव महिमा वर्णितः। यजुर्वेदे मन्त्रद्रष्टा ऋषिः प्रार्थनां करोति– **"निकामे निकामे नः पर्यन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषध्यः पच्यन्ता योगक्षेमो नः कल्पताम्[28]"**

अनया प्रार्थना अस्माकमेष अभिप्रायोऽस्ति यदनेन यज्ञेनास्मभ्यं यथेष्टं वृष्टिः प्राप्येत, क्षेत्रेषु तथाऽन्यत्र सर्वत्र वीरुद्वृक्षादयः फलन्तु पुष्यन्तु योगक्षेमश्चस्माकं सिध्यतु। अतः यज्ञेन सार्वभौमपर्यवरणं स्वस्थं नीरोग सुरक्षितञ्च भवति। अत एव यज्ञः विश्वकेन्द्ररूपेण सङवर्तितोऽस्ति।[29] सुन्दरः शीतलो मन्दसुरभितपवनोऽस्मभ्यमारोग्यं प्रददातु दुर्गन्धादीन्दोषांश्चापाकरोतु। वायुरेव सर्वभेषजसम्पन्नो दिव्यदेवदूत इव शरीरान्तर्वहिर्गतिं कुरुते। वस्तुतः श्वासेन शरीरान्तर्गमनशीलो वायुवरुतमं स्वास्थ्यमारोग्यं प्रददति, तथा च प्रश्वासरूपेण च देहान्तर्गतान्दोषान् बहिष्करोति। वेदेषु वायुशोधनार्थमपि चिन्तनं प्राप्यते। यथा यजुर्वेदे प्रोच्यते–

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः।
शंन्नः कनिक्रदद् देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु।।[30]

वेदेषु जीवनस्य सर्वपक्षाणामविकृतविशुद्धयर्थं सदाचरणस्यैव प्रबलं पोषणं क्रियते। वेदानां तु घोषणैवास्त्येषा यन्मानवः स्वप्रयत्नेन वायुजलौषधिवनस्पतयः सर्वथा विशुद्धान् कुर्याद् यथा तेभ्यः सर्वदा मधुधारा प्रवहेत्, तेषां संगर्गसंपृक्ताः मानवादिसमस्तजीवजन्तवः सुखशान्तिमनुभवेयुः–

मधु वाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः।।
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः। मधुमद् द्यौरस्तु नः पिता।।
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमान् अस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः।।[31]

एवञ्च वेदेषु पर्यावरणरक्षणार्थं यज्ञस्य महत्त्वं सविस्तृतमङ्गीकृतम्। यतो हि श्रेष्ठतमं परमप्रशंसनीयं कर्मैव खुल यज्ञरूपं भवति। श्रेष्ठतमकर्मरूपेण यज्ञसम्पादनाय अनासित्तरत्यागो, धृतिः, क्षमा, करूणा, मैत्री मुदितोपेक्षाप्रभृतिभावानां क्रियान्वयनमतीव महत्त्वपूर्णमस्ति। वेदेषु न केवलं भौतिकपर्यावरणस्य विषये चिन्तनं प्राप्यते अपि तु विचाराऽऽहारिविहारव्यवहारचरित्रादीनामपि विषये चिन्तनं विहितमस्ति। अतः वेदेषु बाह्यपर्यावरणेन सह आभ्यान्तरपर्यावरणस्य शुद्धतायै प्रार्थना कृता अस्ति–

"वाचं वदत भद्रया"[32],
"वाचं ते शुन्धामि....चरित्रांस्ते शुन्धामि"[33]
"तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।"[34]

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

1. यजुर्वेदः, 16.17.
2. यजुर्वेदः, 16.18.
3. यजुर्वेदः, 16.20.
4. यजुर्वेदः, 16.19.
5. यजुर्वेदः, 16.34.
6. यजुर्वेदः, 36.17
7. यजुर्वेदः, 28.10.
8. यजुर्वेदः, 28.10.
9. अथर्ववेदः, 6.44.1.
10. अथर्ववेदः, 6.140.2.
11. छान्दोग्योपनिषत्, 7.36.2.
12. ऋग्वेदः, 10.101.11.
13. अथर्ववेदः, 18.1.17.
14. "मा वो रिषत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः। द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम्"– ऋग्वेदः, 10.17.20.
15. ऋग्वेदः, 10.137.3.
16. "वातऽआ वातु भेष जं शंभु मयोभु नो हृदये। प्रण आयूँषि तारिषत्।। – ऋग्वेदः, 10.186.1.
17. द्यौव्र पिता पृथिवी माता। सोमो भाताऽदितिः स्वमा। – ऋग्वेदः, 1.191.6.
18. ऋग्वेदः, 10.18.11.
19. ऋग्वेदः, 10.65.11.
20. 10.75.5
21. "आपोमयःप्राणः"–छान्दोग्योपनिषत्, 6.7.1.
22. यजुर्वेदः, 18.36.
23. अथर्ववेदः, 12.1.30.
24. यजुर्वेदः, 36.12.
25. ऋग्वेदः, 10.137.6.
26. तैत्तिरीयारण्यकम्, 3.2.1.4.
27. शतपथब्राह्मणम्, 1.7.1.5.
28. यजुर्वेदः, 22,22.
29. "अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः" – यजुर्वेदः, 23.62
30. यजुर्वेदः, 36.10.
31. ऋग्वेदः, 1.90.6–7.
32. अथर्ववेदः, 3.30.3.
33. यजुर्वेदः, 6.14.
34. यजुर्वेदः, 34.1.

◈◈◈